

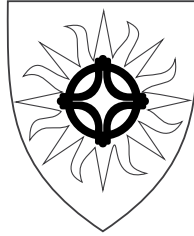
HIIUMAA

MUINSUSKAITSE SELTSI

TOIMETISED 3

**HIIUMAA VANIMAD EESTLASTE HAUATÄHISED
ANDREAS ANTON KROLL JA MAGNUS VON BEHM
ÕIGEUSK PUSKIL. KIRIK, KOOL JA SELTSIELU
ÕIGEUSK PÜHALEPAS
OTNIEL LEISI JA TEMA PEREKONNA LUGU
80 AASTAT KÄRDLA KALEVIVABRIKU
PÕLETAMISEST
KES OLID KALEVIVABRIKU PÕLETAJAD?
NOORTELIIKUMINE KODUSAAR
REIGI PASTORAADI VIIMISTLUSUURINGUD
REIGI PASTORAADI PEAHOONE
ARHEOLOOGILISED EELUURINGUD**

Hiiumaa
Muinsuskaitse Selts

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi TOIMETISED nr 3

**Kärdla
2021**

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 3

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi väljaanne nr 8

Kärdla 2021

Koostasid: Dan Lukas
Mart Mõniste
Kujundas: Mart Mõniste

Tagakaanel Kärdla koolimaja. Ülemine foto 13.05.1932, alumine 1935.
Dan Lukase kogu

Hiiumaa
Muinsuskaitse Selts

Väljaandja:

Hiiumaa Muinsuskaitse Selts
Swedbank EE612200221054816757
www.hiiumaamuinsuskaitseelts.eu

Toetajad:

EESTI KULTUURKAPITAL

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Hiiumaa vald

Trükikoda Print Best

ISSN 2504-5628

Sisukord

Hiiumaa vanimad eestlaste hauatähised	7
<i>Patrick Rang</i>	
Andreas Anton Kroll ja Magnus von Behm	23
<i>Patrick Rang</i>	
Õigeusk Puskil. Kirik, kool ja seltsielu	49
<i>Leili-Helge Väljas</i>	
Õigeusk Pühalepas	97
<i>Andrus Martin</i>	
Otniel Leisi ja tema perekonna lugu	123
<i>Ott-Eduard Aste</i>	
80 aastat Kärddla kalevivabriku põletamisest	187
<i>Mart Mõniste</i>	
Kes olid kalevivabriku põletajad?	213
<i>Patrick Rang</i>	
Noorteliikumine Kodusaar	253
<i>Kadi Laid, Ain Tähiste</i>	
Reigi pastoraadi viimistlusuuringud	267
<i>Maris Mändel, Kristiina Frolova</i>	
Reigi pastoraadi peahoone arheoloogilised eeluuringud	287
<i>Monika Reppo</i>	
Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2018 – 2020	295
<i>In memoriam</i> Jaanus Kõrv	315
Autorid	317
Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi väljaanded	320

Hiiumaa vanimad eestlaste hauatähised

Patrick Rang

Eesti sõjamuuseum - kindral Laidoneri muuseum

Hiiumaa kalmistutest annab põhjaliku ülevaate 2013. aastal ilmunud Hiiu-
maa Muinsuskaitse Seltsi väljaanne nr 1, mis kannabki nime „Hiiumaa kal-
mistud“. Raamat „*tegeleb seitsmeteistkümnne Hiiumaal praegusel hetkel veel
arvestatava kalmistuga. Arvestatavateks kalmistuteks loetakse tegutsevaid
kalmistuid ning mittetegutsevaid kalmistuid, kus veel on olemas nähtavad
kalmutähistused*“. Kirjeldatud on kalmistute asukoht, antud ajalooline lühi-
ülevaade, toodud välja olulisemad hauad, seotud legendid ja muistendid.

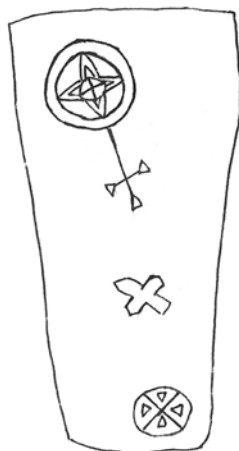
Raamatut taaskorda sirvides tuli meelde mõned aastad tagasi Hiiu
Lehele antud ja seni täitmata lubadus. Käesolev kirjatöö räägib kahest
mehest, kelle hauatähised on Eesti soost inimeste omadest teadaolevalt
vanimad, mis Hiiumaa kalmistutel on identifitseeritavana säilinud. Sellega
seonduva kalmistukultuuri ja kalmistutega seonduva laiema pildi andmisel
olengi toetunud ülaltoodud raamatule.

Jättes käsitlemata kaugemad ajastud, alustame keskajast. Merike
Kurisoo on 2012.-2013. aastal Tallinna Niguliste muuseumis eksponeeritud
näituse „Ars moriendi – suremise kunst“ kataloogis kirjutanud: „*Sajandeid
paiknesid kalmistud koos kirikutega linnade ja külade keskustes, olles kogu-
konna sümboolseteks väravateks teispoolsusse ning elavate ja surnute koh-
tumispaikadeks. Surnuaiad moodustasid pühakoja ümber hauaruumi, kuid
ka kirikud ise on läbi aegade olnud matusekohtadeks. Kirikutesse maetud
saada oli privileeg ning enamik inimesi leidis oma viimse puhkepaiga kiriku-
aedades ... Keskaegseid hauatähiseid surnuaedades on säilinud väga vähe
ja seetõttu oletatakse, et hauakohti märgistati puust ristidega*“.

Vanimad teadaolevad eestlaste nimesid kandvad kalmutähised pärinevad Kultuurimälestiste Riikliku Registri (www.register.muinas.ee) andmetel 1593. ja 1598. aastast. Pille Arneki andmetel asus vanim teadaolev eestlase nime kandev kivirist Järva-Jaani kirikuaias ja sellel oli tekst „159(3) DEN IVNIVS IST ÖNNIS NVR MICK IN GOT INSLAPEN. Lembit Odrese (1983) kirjelduse järgi leiti risti fragmendid kirikuaiast: risti haar oli pandud käimla trepiastmeks ning jalg seisis surnukuuri seina ääres. Tekstile pakkus ta kaks tähendust – önnis noor Mick või Tönnis Nurmick. Tänapäevaks on risti fragmendid hävinud või kaduma läinud“.

Siega uskuda ja loota, et Hiiumaal oleks võimalik leida mõne keskaegse Eesti soost inimese hauatähis on asjatu. Küll on aga „Pühalepa kirikus säilinud 13. või 14. sajandist pärinev trapetsiaalne hauatähis“, mida võib pidada ehk vanimaks Hiiumaa säilinud hauatähiseks üleüldse.

17. sajandil hakkas Rootsi riigivõim nõudma matmist „kihelkonnakirikute juurde ning külakalmistutele matmise eest karistati“. Hiiumaal oli tollal ja ka mõnda aega hiljem kolm kihelkonda – Käina, Reigi ja Pühalepa (Emmaste kihelkond moodustati alles 1866) ning arvukalt kabeleid (Kassaris, Kärddlas, Mänspäel, Sõrul, Kõpus ja mujal). Kihelkonnakirikute ja osade

Pühalepa kiriku tabernaakli laes on ehitusmaterjalina kasutusel Hiiumaa ainus teadaolev trapetsikujuline hauaplaat. Foto ja joonis Mari Loit. Hiiumaa kalmistud (2013)

Otniel Leisi ja tema perekonna lugu

Ott-Eduard Aste

Järgneva teksti koostas Ott-Eduard Aste Kalamaja Põhikooli 8. klassi uurimistöona 2021. aastal. Tööd juhendasid Maarika Leis-Aste ja Brita Ahven, toimetas Reelika Niit. Otniel Leis on töö autori vanavanaisa.

Artikkel annab ülevaate Otniel Leisi ja tema perekonna loost – igapäevaelust ja elumuutvatest sündmustest, mis ajale kohaselt olid pahatihti traagilised. Allikaks on perekonnaarhiiv (fotod, dokumendid, kirjad, taskumärkmiku sissekanded jm), lisaks fotosid muuseumikogust. Otniel Leisi elusündmusi ja muid läbielamisi kommenteeris ka tema poeg Laas Leis.

Otniel Leisi lapsepõlv

Otniel Leis, lähedastele Ott, sündis Kündari-Peetri talu pere kolmanda lapsena vana kalendri järgi¹ 10. novembril 1915. aastal (uue kalendri järgi 23. november 1915) Hiiumaa edelarannikul Nurste külas.

Oti ristis 26. detsembril 1915. aastal Juhan Mulk. Ristimistalitus toimus kodus, Kündari-Peetril, ristivanemateks olid kutsutud Johannes Aunpu, Andrus Vesmes ja Alise Leis.

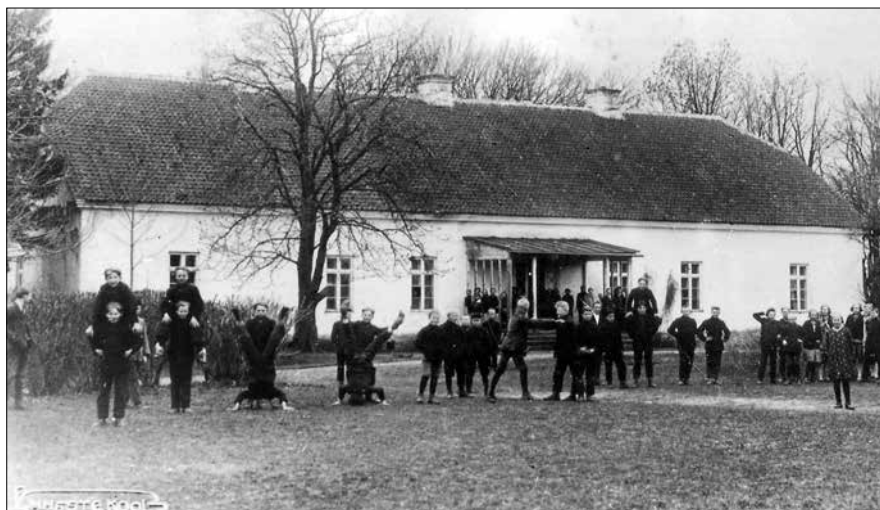
Ott alustas kooliteed kodu lähedal neljaklassilises Leisu algkoolis. Seejärel jätkusid õpingud 1926. aasta oktoobrist Emmaste algkoolis, kus olid viies ja kuues klass. Emmaste algkooli lõpetas Ott 1929. aastal ning tunnistas võime lugeda, et 13-aastase, värskest 6. klassi lõpetanud Oti elukombed kooli ajal olid „häd“ ning teadmisedki suuresti „häd“, vaid ajalugu on hinnatud rahuldavaks.

1 Daatumid enne 14.02.1918, mil Eestis võeti kasutusele uus ehk Gregoriuse kalender, on antud vana ehk Juliuse kalendri järgi.

Otniel Leis, 1930. aastad. *Erakogu*

Nagu paljudel Hiiumaa poistel oli ka Otil juba poisikesena kindel eesmärk meremeheks saada. Oti vanaisa, isa ja onud söitsid kõik lähematel või kaugematel meredel ning paljud neist tegelesid või olid tege- lenud laevaehitusega. Seega eeskuju oli olemas ja lihtne oli ennast juba noore poisina lähematele mere- sõitulede tekipoisina kaasa muns- terdada, et laeval lihtsamaid töid teha ja laevasõidukogemust saada. Samuti oli iga rannaküla poisi tööks alates 7.–8. eluaastast kalavõrkude kudumine. Võrgukudumine oli töö, mis oli tolle aja laste seas uhkuse asi – kes võrku kududa ei osanud, seda tõsiselt ei võetud.

Emmaste mõisa härrastemajas asuv Emmaste Altkool, 1927. *MuIS*

Otniel Leisi ema ja isa ning lähisugulased

Peeter Leis ja Liisa Leisberg, u 1911. *Erakogu*

Oti vanemad olid Liisa Leisberg ja Peeter Leis. 23-aastase Liisa ja 30-aastase Peetri laulatas Emmaste kirikus 29. aprillil 1912. aastal pastor Theodor Bernhard Embeck.

Oti isa Peeter Leis, Juhani ja Liisu poeg, sündis 13. jaanuaril 1882 ning töötas nooruses kaugsõidulaevadel madrusena. Peeter oli läbi sõitnud palju maid ja eksootilisi sadamaid ning kuulunud aastatel 1902–1909 järgmiste laevade meeskonda: „Князь Горчаков“, „Parnassos“, „Baron Eldon“, „Annie“, „Николай Былоцвытовъ“, „Великороссия“, „Baltonia“. Kõigi nende laevade kaptenitelt on Peetrile antud soovituskirjad, mis on säilinud tänaseni.

Peetrile kuulus Hiiumaal Nurste külas Kündari-Peetri talu, mille suurus oli 14 hektarit. Majapidamises oli tööd palju: põllu- ja majapidamistööd, talitada loomad ning kasvatada lapsed. Kõige sellega aitasid toime tulla teenijad, kes olid talus aastaringselt abiks. Vaatamata sellele, et Peetri selg oli viimasel pikal sõidul laevas kukkumisel tugevalt viga saanud ja kaugsõitudele

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 1 (2016)

Kohaliku tasandi muinsuskaitse vajalikkusest ja võimalikkusest

Madis Tuuder

Kalmistu pärimus – kombestik, tavad, legendid. Pühalepa vald

Koostajad Maarika Leis-Aste, Liina Lindpere, toimetaja Luule Oppi

Torupilli Juss – vanas eas kuulsaks ja kuningaks saanud Hiiumaa mees

Aivar Viidik

„Kärdla” viis Aafrika sõpradele nii tsementi kui ka relvi

Aivar Viidik

Emilian Lepisto mälestused

Taluarhitektuuri dokumenteerimisest Käina vallas 2011. aastal

Joosep Metslang

Suuremõisa mõisa peahoone paraadtrepp

Kersti Siim

Suuremõisa mõisa Hollandi tuulik

Mihkel Koppel

Mihkel Haavamäe 100

Elmo Viigipuu

Oomägi 1941

Mart Mõniste

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2012–2015

In memoriam Jüri Kuusemets, Heino Kerde

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 2 (2018)

Unustatud maja kalevivabriku hiilgeajast
Sirli Oot, Mari Luukas

Kärdla Pargi 3 hoone ajalooline ülevaade
Rein Jürimäe

Sügis 2018 - Pargi 3 kompleksi hetkeseis
Tiit Harjak

Hiiumaa vanim mündileid Pühalepast
Maarika Leis-Aste

Hiiumaa Vabadussõja mälestusmärgi ideekonkurss

Hiiumaa Muinsuskaitse Selts 30
Kadi Kiiver

Meeliks Julge mälestusi

Puliste küla Mardi talu
Armiide Lunter, Maili Eller

August Wupperfeldi postkaardid
Elmo Viigipuu

Stalini kosmonaudid Hiiumaal
Mart Mõniste

Ühest ammusest juubelitepost Kärdlas
Endel Lepisto

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2016–2017
In memoriam Elle Kriiska, Rein Maalmeister

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi väljaanded

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi toimetised 2 - Kärđla 2018

Koostajad Dan Lukas, Mart Mõniste

15×21 cm, 320 lk, pehme kõide

Kärđla laudis ja puitdekoor - Kärđla 2017

Autor Kristiina Frolova

21×30 cm, 92 lk, pehme kõide, 56 joonist, 90 fotot

Kärđla Keskkooli ja Kärđla Ühisgümnaasiumi kergejõustiku rekordid ja edetabel - Kärđla 2016

Koostaja Toivo Pruul

11×17 cm, 160 lk, pehme kõide

Tundmatu Vrageri. Elmar Vrageri vähetuntud kirjatõid - Kärđla 2016

Koostaja Vaapo Vaher

15×22 cm, 272 lk, kõva kõide

Raamat ilmus tirelkõites koos Aivar Viidiku koostatud Elmar Vrageri hiiumurdelise luule kogumikuga „Ma tule kuju“

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi toimetised 1 - Kärđla 2016

Koostajad Dan Lukas, Maarika Leis-Aste

15×21 cm, 256 lk, pehme kõide

Kärđla aknad - Kärđla 2015

Koostaja Dan Lukas, tekst Dan Lukas, Katrin Koit

Joonised Eva Laarmann, fotod Tiina Mõniste, Eva Laarmann

21×30 cm, pehme kõide, 102 fotot, 96 lk

Hiiumaa kalmistud - Kärđla 2013

Koostajad Vello Kaskor, Dan Lukas, Maarika Leis-Aste, Mart Mõniste

15×22 cm, kõva kõide, 270 fotot, 176 lk

ISSN 2504-5628

9 772504 562032